

BÉCSI POSTA

A BORNEMISZA PÉTER TÁRSASÁG KULTURÁLIS ÉRTESÍTŐJE
Új sorozat, VII. évfolyam, 1. (49.) szám Bécs, 2012 január

Szentmártoni Szabó Géza

Bornemisza Péter Elektrájának szövegforrása és a fordítást köszöntő versek szerzői

TRAGOEDIA

MAGIAR NELVENN, AZ
SOPHOCLES ELECTRAIABOL
Nagyob rezre forditatot, ez az Kerez
teneknek erkoec zöknek iobitafokra
peldaül fzepep iateknak mogia
fze rint rendeltetet Pefli
Bornemizzá Peter
deakaltal.

*Electra Sophoclis à Petro Abite
mo Pesti, Georgij Tannerj Aca
tore, Ungarico Idiomaticè reddita.*

Luc: VI.

Iai neček kik ueüettek moft,
mert meg firtok.

M. D. LVIII.

1558. május 25-én kelt kolofonnal adta ki. A római naptár szerinti dátum helyes feloldását is Borzsák írta le először, hiszen korábban, és azóta is többek, hibásan, június 8-ának vélték az időpontot. Azóta immár több mint négyszázötven esztendeje múlt annak, hogy az *Electra* a bécsi nyomtatóműhelyből kikerült; a tanulmánykötet megírásától pedig fél évszázad választ el most minket. Abban pedig van valami szelíd pikantéria, hogy éppen a borissza jelentésű nevet hordozó Borzsák István írt, a magát latinul Abstemiusnak nevező, Bornemisza Péterről maradandó érvényű tanulmánykötetet.

A Borzsák István által leírtakhoz ma sem lehet sok újat hozzá tenni; részben azért, mert alapos és minden részletre kiterjedő vizsgálatai vitathatatlan tudományos eredményeket hoztak, az ő filológiai ismereteivel pedig ma se igen vetekedhet senki; részben pedig azért, mert az ő könyvét követő szakirodalom jó része, néhány kivételtől eltekintve, többnyire spekulatív, szubjektív esszé, vagy pedig a tudományos megközelítés alapvető kritériumainak sem tesz eleget. A professzor úr kiváló tanulmányához én csak apró adalékokat kívánok mostani előadásomban előhozni. Ezek is főként a nagylegzetű tanulmány elszórt, de bővebben ki nem fejtett megjegyzéseihez kapcsolódnak.

Borzsák István célul tűzte ki, hogy tüzetesen összehasonlítsa Bornemisza *Elektráját* az eredeti görög szöveggel. Tréfás lábjegyzetben utalt arra, hogy Nemeskürty István jóllehet *Elektra*-elemzésében azt állította, hogy a görög eredetivel vetette egybe a tragédiát, ám az egyik helyen nyilvánvalóan kiderül, hogy „az ő eredetijének szerzője nem Sophocles, hanem Devecseri Gábor.” Borzsák István viszont lépésről lépésre, valóban Sophocles görög sorait vizsgálta Bornemisza *Elektrájának* hátterében. Hosszú és alapos elemzése végén megállapította, hogy Bornemisza nem egy korabeli latin fordítást vett alapul, hanem igenis Sophocles eredeti görög szövegét dolgozta át.

Borzsák István arra nézve azonban nem tett kísérletet, hogy felkutassa azt görög szövegkiadást, amely Georg Tannertól (1520–1580) Bornemisza kezébe kerülhetett. Egy lábjegyzetben éppen csak utalt Tannernak Basilius Amerbach-hoz, 1556-ban, Bazelba írott levelére, amelyben Adrien Turnèbe (Adrianus Turnebus 1512–1565) 1553-ban, Párizsban kiadott, híres görög Sophocleséről érdeklődik. E kiadás, amely Demetrius Triclinius XIV. századi szkolionjait is tartalmazza, és amely nagy jelentőségű volt a későbbi szövegkiadások számára,

(folytatás a 2. oldalon)

A tartalomból:

MEGHÍVÓ:

Szentmártoni Szabó Géza
„Bornemisza Péter Elektrája”
(3. oldal)

KÁSZONI BENCZE

Az Osztrák-Magyar
monarchia nyomdokain
(5. oldal)

ERCSEY-RAVASZ FERENC
A meséskönyvek ivarta-
lanítása
(6. oldal)

GYERMEKEK OLDALA

VARRÓ DÁNIEL
Étetgető
Tudogató
(7. oldal)

FIGYELŐ:

előzetes,
színház,
filmek,
impresszum
(8. oldal)

.....

(folytatás az 1. oldalról)

Borzák megjegyzése szerint, Tanner interpretációjának egyik segédeszköze lehetett. Nagyon valószínűnek látszik, hogy éppen ez a Turnebus-féle kiadás volt Tanner kezében, amikor az 1557-es őszi szemeszterben Bornemisának és társainak éppen az *Electrát* magyarázta, valószínűleg szoros olvasásban. (E kiadásból Magyarországon nincs példány).

Nem bizonyítható, hogy Bornemiszta járt volna valaha a wittenbergi egyetemen; az viszont igen, hogy 1557 áprilisa után a bécsi egyetemen matrikulált. Jómagam úgy hiszem, hogy Bornemisának azért nem volt szüksége az *Electra* valamely latin fordítására, mert Tanner fél éven át tartó kurzusa során, végighaladva a görög szövegen, készítette el műve piszkozatát. Téfásan azt mondhatnánk, hogy amiképpen Nemeskürty Istvánnak Devecseri Gábor, úgy Bornemiszta eredetijének szerzője valójában nem Sophocles, hanem Georg Tanner volt.

Bornemiszta fordítási módszerével való összevetést kínál egy elveszett, ám töredékesen előkerült, s 1998-ban közzétett XVI. század közepi Euripides-fordítás, az *Iphigenia Aulisban*. Bármennyire rövid a rendelkezésünkre álló szöveg, az világosan látszik, hogy fordítójának módszere nagyon eltér Bornemiszáétól. Az ismeretlen magyar fordító nem a görög eredetit, hanem az 1558-ban, Bázisban kiadott, Melanchthon-féle latin nyelvű Euripides-összkiadást használta, s annak szövegét nagyon hűségesen követi. Inkább bővít a szövegen, mintsem kihagyna belőle. Az apró bővítések azonban illeszkednek a forráshoz, nem átdolgozások. Egy korabeli műfordítás részlete van tehát a kezünkben, amely tiszteletben tartotta a görög szerző írói szándékát.

Borzák István erőteljesen hangsúlyozta, hogy Bornemiszta bécsi tanárának, Georg Tannernek igencsak nagy szerepe volt az *Electra* értelmezésében. Különösen a latin nyelvű utószó tanúskodik erről, amelyben a Wittenberget is megjárt Georg Tanner közvetítésével Melanchthon gondolatai sokszor szó szerint is megjelennek. Bornemiszta a latin nyelvű utószóiban maga írja, hogy „Tanner úr, mint hív tanítómester, az egész **fabulát** az erkölcsi és politikai részek szempontjából filozófikus módszerrel oly alaposan és tüzetesen megtárgyalta, hogy közülünk bárki tisztán láthatta e tanítás használhatóságát a mindennapi életben.”

Bornemiszta az *Electra* Perneszich Györgynek szóló, magyarul írt ajánlásban is didaktikus célt fogalmazott meg: „Legyen azért ez kigyelmed által az jóknak mulatság, az gonoszoknak pedig tanúság; hogy minden rend az úr Istent igen félje és asszonyállat urát tisztelje és szeresse, azki úgy nem akar jární, mint ez játékbéli királnéasszony.” Csak mellesleg jegyzem meg, hogy éppen 1557-ben történt Kendy Anna házasságtörésének véres megtorlása Vajdahunyad várában, ahol Török János lefejeztette hűtlen feleségét, szeretőjét Szalánczi Jánost, pedig lófarkon hordoztatta és felnégyeltette. Bornemiszta az *Ördögi kísértetek*ben említi: „Török János feleségének fejét véteté, hogy szolgáljával kapta.” (Christian Schesaeus erről az esetről elégikus költeményt írt.)

Sophocles *Élektiráját* Lazare de Baif (1496–1547) fordította franciára, az alexandrinusokban megverselt szöveg 1537-ben jelent meg nyomtatásban. Kálvin 1536-ban kiadott *Institutiója* végén foglalkozott a zsarnokölés kérdésével. Ő arra jutott, hogy az egyén nem, de a hatalom ellenőrzésére választott testület felléphet a zsarnok ellen. A Nyugat-Európát gyakran felkereső protestáns Tannernak kapcsolatai voltak a francia hugenottákkal.

Bornemiszta latinul írt utószóiban, vélhetőleg Tanner nyomán, felteszi a kérdést: Vajon akkor, midőn a haza durva rabságban szenved, szabad-e erőszakkal szembeszállni a zsarnokkal, vagy pedig arra kell-e várni, hogy az idő hozza meg az orvosságot és enyhülést? Korábban, már a Perneszich Györgynek címzett előszóiban megadta erre a maga nem éppen radikális választát: „az Úr Isten noha halogatja a büntetést az bűnért, de azért el nem feledkezik róla, hanem hová inkább késik, annyival inkább röttenetesben bosszúját állja, minden személyválogatás nélkül.”

Az *Electra* utószóiból azonban nyilvánvaló, hogy a szerző fő mondanója nem a zsarnokölés kérdése, hanem a paráznság, és az abból következő bűnök elítélése volt. Az *Electra* címlapjának hátoldalán látható két fametszet is erre az erkölcsi mondanivalóra utal. Az egyik kép ugyanis Dávidot és Bethsabét ábrázolja, s felirata: Ne paráználkodjál; a másik pedig Káint és Ábelt, s felirata: Ne ölj! A görög dráma tehát Bornemiszta számára kazuisztikus példa, éppúgy, mint az *Ördögi kísértetek* számtalan ez irányú apró története. A háttérben tehát nem antifედális nézetek, hanem morálteológiai gondolatok rejlenek. Erről tanúskodik az utószó egy kiemelt antik idézete is. Magyarra fordítva:

Ovidius, a *Szerelem orvoslásáról* szóló könyvében, bölcsen elmondva Aegistus tragikus romlásának indító okát, így szól:

Kérdezik, Aegisthus hogy mért lett léha parázna,
Egy oka van nyilván, hogy henyeségbe merült.

Mert henye dolog a szerelem, menekül a fáradalmak elől. Ezért szüntesd meg a tétlenséget, és eltörted a vágyak nyílvető íját. – Ez utóbbi prózában írt sor is ovidiusi reminiscencia ugyancsak a *Remedia Amoris*ből (138-140):

Hogyha te lustálkods, elveszt nyila majd Cupidónak,
Hitvány üszke pedig fénytelenül megemészt.

A nyomaték kedvéért, a fennmaradt példányban, Tanner még további két sort írt ki Ovidiusból a lap aljára (*Remedia Amoris*, 143-144): Venus annyira a semmittevést szereti, hogy te, aki a szerelem végét keresed (Ámor meghátrál a gondoktól), tevékenykedj, s biztonságban leszel.

(folytatás a 4. oldalon)

MEGHÍVÓ

a Bornemisza Péter Társaság februári rendezvényére

Szentmártoni Szabó Géza
irodalomtörténész, egyetemi tanár

az előadás tematikája:
Bornemisza Péter Elektrája

2012. február 5-én, vasárnap, d.u. 17:30 órakor
Az előadás helyszíne: Bécs 6., Capistrangasse 2/15

Szentmártoni Szabó Géza

(Tiszanagyfalu, 1950. október 1.)

irodalomtörténész, egyetemi oktató, számos irodalomtörténeti kötet, tanulmány szerzője és szerkesztője.

Református lelkész apját Békéscsabára helyezték, így alsó- és középfokú iskoláit Békés megye székhelyén végezte el. 1969-től, az érettségi után, a debreceni Református Teológiai Akadémiára járt két esztendeig. Ezt abbahagyva, Budapestre költözött, ahol mindaddig a Budapesti Történeti Múzeumban dolgozott, amíg fel nem vették az egyetemre.

Az Eötvös József Kollégium tagjaként, 1978-ban, történelem–latin szakon szerzett diplomát az ELTE Bölcsészettudományi Karán. Először az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa lett, közben 1983-tól az MTA Irodalomtudományi Intézetének ösztöndíjasa volt, amely intézettel máig szoros a munkakapcsolata.

1987-től az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének adjunktusa. 1996-tól a Régi Magyar Költők Tára XVI. századi sorozatának szerkesztője.

1992-ben részt vett a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1993-ban pedig a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karának megalakításában, s mindkettő magyar irodalmi tanszéken néhány évig óraadóként tanított.

Fő kutatási területe Balassi Bálint életműve és a 16. századi magyar irodalma, valamint Janus Pannonius és a magyarországi humanista irodalom.

2009-ben felfedezte Janus Pannonius addig felerészben ismert Renatus-panegyricusának teljes szövegét (lásd: *Bécsi Posta*, 2010. február, 2. szám, 4-5; 2010. március, 3. szám, 6-7. -- a *Trefort-kert* című egyetemi magazinban 2009-ben megjelent írás utánközlése.)

(folytatás a 2. oldalról)

Bornemisza drámájának az utószóban kifejtett mondandójához a kálvinista Decsi Gáspár (1535 k. –1597) prédikációja áll a legközelebb (*Az utolsó időben egynéhány regnáló bűnökről való prédikációk, tudniillik első az bűnről, második az részegségről. Harmadik az paráznaságról, negyedik az táncról.* Debrecen, 1582.). Az 1566-ban a wittenbergi egyetemen is megforduló prédikátor paráznaságról szóló példatára igen közel jár Bornemiszáéhoz. Íme:

„Végezetre eltávoztassad az hévolkodást, kinél sem éktelenebb, sem ártalmasb dolog az embernek nem lehet. Mert az hévolkodás ördög párnája, melyen valaki ül, mindenfelől paráznaságra és egyéb gonoszúságra való okot talál. Mert az embernek elméje soha nem nyughatik, hanem mindenkor különb-különb gondolatokban foglalja magát, ezokaért, ha valami tisztességes és jó dolga nem leszen, tehát undok és veszedelmes, gonosz dolgokra hajol. Mint az Dávid pédája megmutatja, ki mikor hévolkodásra bocsátta volna magát, akkor mikor az ű népe Raba várost víja vala, paráznaságba esék. Most is penig semmiféle ember hamarébb ebben az ördög hálójában nem esik, mint az hévolkodó. Azért mondja vala még az pogán Ovidius is.”

Decsi Gáspár ezek után pontosan ugyanazokat az ovidiusi sorokat idézi, mint 25 évvel korábban Bornemisza! Célja is ugyanaz volt velük, mint Bornemiszának. Ez csakis azzal magyarázható, hogy mindketten a wittenbergben tanított morálteológiai példázatok hatása alatt álltak.

Az *Electra* bécsi kiadásának végén két latin nyelvű üdvözlővers olvasható. Az egyik epigrammát a Neckar folyó menti Rottenburgból származó, 1561-ben Prágában birodalmi nemességet szerző Georg Precht írta. A görög nyelvben való jártasságáról tanúskodnak 1558-ban és 1559-ben kiadott munkái. Aristoteles *Nikomachosi etikájának* rövid kivonatát fordította latinra. Görög nyelvű panegyriszrel üdvözölte Ferdinánd császárrá választását. Pythagoras aranymondásait latinra fordította. Ez utóbbinak az az érdekessége, amelyre Borzsák István egyik lábjegyzete is utal, hogy ajánlásában két magyar nemes is szerepel: Batthyány Gáspár (c.1540–c.1565) és Bajnai Both Gáspár. Batthyány Gáspár bátyjával, Boldizsárral éppen 1557–58-ban tartózkodott Bécsben. Ez az adat ahhoz a kérdéshez is elvezet, hogy kik lehettek azok a bécsi tanuló nemes urak, akik arra kérték Bornemiszt, hogy valami játékot magyarul szerezzen, kivel az urakat vigasztalnák. Arról hogy a végül elkészült játékot elő is adhatták-e a bécsi tanuló ifjak, egy tíz esztendővel későbbi leveléből nyerhetünk képet:

1568. december 19-én, Bécsből írta a 13 éves Nádasdy Ferenc (1555–1604) anyjának, Kanizsay Orsolyának: „A császár üfölsége fiai akaratja lén, hogy én komédiában vélek egyetemben légyek; mester uram és Ádám uram akaratóból elígérkezém, és egy istenasszonnyá tevének; űmagok is benne lesznek és egyéb sok fűembör gyermeki.”

Az *Élektra*-kötet végén álló, másik epigramma szerzője a Sziléziából, a Neisse menti Zittauból származó Adam Schröter (1525–1572) koszorús neolatin költő volt. Pályafutása a krakkói királyi udvarhoz köthető. A Késmárkot is birtokló Laski Albert és a selmebányai bányatulajdonos Saly Jeromos révén magyarországi kapcsolatai is voltak. Nekik két vallásos versét ajánlotta. Megverselte a wieliczka-i sóbánya történetét, elmondva a IV. Béla király leányának, Szemérmes Boleszláv lengyel király feleségének, Szent Kingának történetét a máramarosi sóbányába dobott gyűrűről és annak Wieliczka-n történt csodás előkerüléséről. Megénekelte a litvániai Memel folyót. Epigrammát írt Izabella királyné arcképéről. Verssel üdvözölte Zsigmond Ágost és Habsburg Ferdinánd lányának, Katalinnak házasságát. Ferdinánd császárrá választását a négy sarkaltos erényről szóló költeménnyel köszöntötte. Az 1560-as években Paracelsus műveit adta ki, az egyiket németből latinra fordítva. A hosszabb ideig Pozsonyban tartózkodó flandriai Arnoldus Geraldushoz is írt verset.

A két üdvözlővers szerzőjének Ferdinánd császárrá koronázása (Majna-Frankfurt, 1558. március 14.) és az akkor kiadott számtalan magasztaló könyv adta az alkalmat, hogy Bornemiszával találkozzanak. Precht azt írta epigrammájában, hogy az Isten bünteti meg a zsarnokokat; Schröter pedig azt hangoztatja, hogy a paráznákra büntetés vár, a zsarnokokra pedig a törvény csúf halált szab ki. A kötet élére helyezett, a két tiltó parancsolatot felidéző fametszetű képhez, amelyek a ne paráználdokjál és a ne öl feliratot magyarázzák, illeszkedik tehát a két üdvözlővers.

Bornemisza maga későbbi munkáiban soha nem utalt arra egy szóval sem, hogy Sophokles *Élektráját* magyarra fordította valaha. Úgy gondolom, hogy mindenképpen kikutatni való még a bécsi nemes tanuló ifjúság, amely Bornemiszt a tragédia-fordításra buzdította. Jó lenne a szöveget kritikai kiadásban megjelentetni, hiszen ennek alapjait Borzsák István tanulmánya már jól megalapozta.

